

מבוא

מאסר, מלבד היותו עונש השולל חירותו של אדם ומבטא את הסתייגות החברה ממעשיו, מהווה חלון הזדמנויות שבו ניתן לטפל במניעים שהביאו את האסיר לפשוע, כמו גם "לציידו בכלים" שיאפשרו לו חיי חופש כאזרח שומר חוק.

בתהליך הטיפול בעזרת בעלי חיים אנחנו מזהים את התפתחות היכולות התפקודיות והמוטוריות של אוכלוסיות חלשות ומעודדים את ההתפתחות הרגשית ואת השינויים בדפוסי החשיבה וההתנהגות הנוצרים תוך כדי השיח וההתבוננות בעולם בעלי החיים (דגנית, 2014; Havens, 2007; Hettis & Estep, 1998).

מתוך הכרה בחשיבות תהליך השיקום להצלחת השתלבות האסיר המשוחרר בחברה, בחר שירות בתי הסוהר ב-2004 לקדם הקמת מרחבי פינות חי טיפוליות מתוך שאיפה שהמפגש עם בעל חיים בכלוב יזמן התבוננות, הזדהות ולמידה שיעצימו את יכולותיו של האדם הכלוא בתחומים שונים.

במאמר הנוכחי נתמקד בפרויקט "דגים של תקווה" אשר צמח מתוך הרעיון כי לגידול דגים בזמן המאסר יהיו ערך ומשמעות חשובים עבור האסירים המשתתפים בפרויקט וכי אלו יאיצו את התהליך התרפויטי מאחר והם מאפשרים לאסיר שיח פנימי והשלכתי, שכה נחוץ לו.

רקע

טיפול באמצעות בעלי חיים, Animal-assisted therapy (AAT), מתייחס למפגש בין אדם או קבוצה בסביבתם המיידית עם בעל חיים למטרת טיפול. גישה זו תואחה לראשונה ע"י לוינסון בשנות ה-60, ומאז התפתח התחום לאפיקים רבים. כיום, מקובל שימוש בו בבתי אבות, מרכזי שיקום, מרכזים לטיפול בנפש ומסגרות אחרות נוספות.

מחקרים הראו שמטופלים יצאו נשכרים מהמפגש עם בעלי חיים, בין אם היה זה בלקיחת חלק פעיל בטיפול בבעל חיים, צפייה בו מבעד לכלוב או לזכוכית האקווריום ובין אם היה מדובר בהחזקת חיית מחמד (Serpell, 1991; Beck & Meyers, 1996; Hooker et al., 2002).

ממצאי מחקרים שנעשו בנושא, הצביעו על תרומה משמעותית לחיי המטופלים והניעו את שירות בתי הסוהר בישראל להקים מרחב חי פסיכוכי וטיפולי בחלק ממתקני הכליאה. המרחבים הוקמו תוך התחשבות באוכלוסיית היעד, במאפייני המתחם ובמסגרת התקציבית. פרויקט פינות החי הממלא חלק אינטגרלי מהפעילות בתוך בתי הסוהר הוקם בשלושה ממתקני הכליאה הייחודיים של שב"ס: כלא מגן המאופיין ע"י תחלואה כפולה, כלא אופק- כלא נוער וכלא נווה תרצה- כלא נשים. פרויקט זה מהווה פרויקט ייחודי לשב"ס ישראל. בנוסף, בשני בתי סוהר הוקמו חדרי אקווריומים ובבתי סוהר נוספים קיימת התערבות טיפולית/ פסיכו-חינוכית של בע"ח שאינם נשארים במתקן.

בעשור האחרון, הותר לאסירים שהשתתפו בפרויקט "דגים של תקווה", להחזיק בתאם אקווריום עם דגי נוי. פרויקט זה מהווה עליית מדרגה, בשל הרצף הטיפולי שנוצר מהישארות בעל החיים במרחב האישי של האסיר/ה. האיכויות שבתנועה ובשקט שמביא עימו הדג, והשיח הפנימי ההשלכתי שהן מעוררות באסיר, יוצרות מצב אופטימאלי בו **המטפל הולך והטיפול ממשיך**.

רציונאל

יונג (1945) קבע כי אישיות האדם מורכבת משלושה מבנים ביניהם יש יחסי גומלין, וטבע את המושגים: "אני", "הלא מודע האישי" ו"הלא מודע הקולקטיבי". לפי יונג, "האני" מתייחס לחלק המודע של האישיות וכולל תפיסות, זיכרונות, מחשבות, עמדות ורגשות ולמעשה מקיף את מודעות האדם במלואה. לעומת "האני", "הלא מודע האישי" מכוון לכלל החוויות האישיות הלא מודעות של האדם, ואילו "הלא מודע הקולקטיבי" כולל את מאגר החוויות והארכיטיפים "המורשים" בין הדורות ומוטמעים באדם בהתאם לתרבות ולמורשת אליה הוא משתייך, והם אלו המעצבים את תפיסת עולמו- ארכיטיפים המגודרים כאבטיפוסים- אדם, אובייקט או סמל- שנחו תדיר בתרבויות השונות ונשתמרו "בזיכרון" האנושי הקולקטיבי (אדמה, אש, מים וכיו"ב).

על פי תפיסתו של יונג ה"לא מודע הקולקטיבי" הוא בעל ההשפעה החזקה ביותר על מאפייני האישיות. בהתאם, יונג ראה במים סמל למעמקי הנפש ולתכנים הלא מודעים באדם. המים, לגישתו של יונג, מעוררים את הרגשות ברמתם העמוקה ביותר ומשרים מנעד רחב של הלכי רוח. מחד המים מגבירים את תחושות העצב והבדידות ומנגד את האהבה העמוקה. כשם שהמים מחלחלים באדמה עד שימצא להם ולו סדק בו יוכלו לעבור, כך גם ישפיעו על מעמקי התת מודע באדם. בנוכחות מים שקטים ורגועים, האדם נרגע ואם יסערו, יושפע האדם בצורה רגשית עמוקה ושונה. נראה שהמים מציעים לאדם את האפשרות להיכנס ולחוות את הצפונים שברגשותיו.

נ': "הצפייה באקווריום מרגיעה אותי, אני מאד אוהבת את הדג שלי, הוא "איש הסודות" שלי. איתו ובעזרתו אני שוקעת במחשבות".

בתרבויות קדומות (מצריים, בבל, ישראל וסין) ניתן לזהות קווי דמיון רבים ביחס שניתן לדגים. הדגים, ככל הנראה בשל כמות הביצים האדירה המתקבלת בכל הטלה, הפכו לסמל לפוריות, שפע וריבוי צאצאים, התחדשות ויצירה, הרמוניה ואיזון בין השכל לרגש. ביוון העתיקה, הדג קושר לאפרודיטה, אלת האהבה, ולפוסידון אל הים, כסמל לביטוי כוחם של המים. לפי יונג הדג כארכיטיפ מייצג מצד אחד אימפוטנציה וחוסר יכולת ומצד שני פרוין ורבייה (Sadovszky, 1995).

עבור עמי קדם סימלו הדגים את עוצמתם המחייה והמטהרת של המים ואילו בברור שנערך בקרב האסירים, סימל הדג מזל טוב, שפע והצלחה. לדבריהם, הדגים מכניסים חיות לחדר, הם מביאים עימם תנועה, צבעוניות וכל אקווריום המכיל דגים, צמחים, קונכיות, סלעים מיניאטוריים וכמובן מים הזורמים ללא הפסקה, מייצג עבורם מיקרוקוסמוס של האוקיינוס שמטבעו מייצג את כוחות הטבע ואת מגוון אפשרויות הצמיחה וההתפתחות.

מ' טוענת: "דגים זה סימן למהו טוב, גם כשמופיעים בחלומות".

דגים של תקווה

דגים של תקווה הינו פרויקט שהחל לפני כעשור בכלא אופק לבני נוער ופועל זו השנה השמינית גם בכלא נווה תרצה. הפרויקט צמח מההכרה בפוטנציאל התרפויטי עבור האדם הכלוא של ארכיטיפ המים אותו מייצגים שחיית הדגים ושתיקתם. חזונו של הפרויקט הוא "שעולם הדממה" יהווה מודל השלכתי להתנהגות האסיר ויאפשר לו להטמיעה דרך צפייה בחיי הדגים, ודרך תהליכי ההשלכה שיתעוררו מולם. בנוסף, מאחר והאסירים מגדלים דגים בהתאם לחוזה חינוכי- טיפולי, ניתן לקדם באמצעותו מטרות ממוקדות לשיפור התנהלות האסיר בתחומים שונים וביניהם:

כישורי חיים- לימוד מיומנויות ארגון וסדר דרך טיפול באקווריום

רכישת הרגלי היגיינה על ידי ניקוי וטיפוח האקווריום

הכרה והתחשבות בצרכי האחר- מתוך היענות לצרכי הדגים (בחירת סוג וכמות המזון, יצירת פינות מסתור להגנה ומחסה, בחירת מיני דגים החיים יחד בשלום, קביעת מיקום בית הדג, ארגונו ומראהו).

היבטים רגשיים- האקווריום מהווה מרחב המאפשר דרך ההתבוננות וההתעסקות בו להירגע ולווסת את התגובה במצבים טעונים רגשית.

ר' מתעדת ביומנה: "יומנו היקר של הדג":

אני האסירה ר' קיבלתי דג רוצח בצבע שחור כחול ודג זה לא יכול לחיות עם אף דג אחר מכיוון שהוא הורג אותם. לכן הוא חי לבד. לאחר הרבה התלבטויות איך לקרוא לדג, קראתי לדג בשם "דינו מרטינז" על שמו של בעלי. לבעלי קוראים ד' ובתוך כותלי בית הסוהר קוראים לו דינו מרטינז מכיוון שדינו מרטינז היה אחד הרוצחים הגדולים בעולם ויש הרבה דברים שקושרים את בעלי לדג זה: בעלי מזל דגים, בעלי תמיד שותק אבל אם כבר מוציא מילה מהפה זה הכל קשור לרצח. בעלי גם אחד הרוצחים הגדולים ביותר בארץ ובחור"ל וגם כעת הוא שפוט מאסר עולם. גם צבע עורו של בעלי הוא כהה ביותר ואסרטיבי. גם הדג הזה תמיד שם עצמו בפינה בכדי לצוד את הטרף. גם בעלי שתמיד ובכל מקום שם עצמו בזוית המקום סורק את כל המקום ומוצא את הקורבן שלו. כל זאת על קורות דג זה".

שיטות וכלים

צוות שהכשרתו תרפיה בעזרת בעלי חיים מנחה את הפרויקט כשהוא חותר לעורר שיח השלכתי לחיי האסירים ויצירת נרטיב עתידי אופטימי. התרפיה מתקדמת בשלבים תוך השגת יעדי ביניים:

שלב א'- יעד: איתור מועמדים המתאימים לקחת חלק בפרויקט "דגים של תקווה"

כלים: הבאת הפרויקט לידיעת אסירים על פי בקשתם, או כאשר נמצאו ראויים לכך ע"י רשויות הכלא.

שלב ב'- יעד טיפולי: בדיקת ציפיות האסירים מהפרויקט

כלים: שיחה על המניעים והמחשבות שהביאו את האסיר לבקש/להסכים לגדל דג בתאו.

שלב ג'- יעד טיפולי: לימוד מיומנויות בחירה וקבלת החלטות

כלים: בחירה בין שני סוגי דגים (דג קרב/דג זהב)- דיאלוג על הסיבות שהובילו לבחירה, משמעותם

והשלכותיהם.

שלב ד'- יעד טיפולי: הקניית מיומנויות תכנון וביצוע

כלים: התארגנות ראשונית לקראת קליטת האקווריום (בחירת מיקום והתאמת הסביבה).

שלב ה'- יעד טיפולי: התודעות למושגים: "ריקנות", "מלאות", "ניקיון" ו"שקיפות"

כלים: ארגון האקווריום הריק.

שלב ו'- יעד טיפולי: זיהו והיענות לצרכי האחר

כלים: אבזור האקווריום באופן העונה על צרכי הדגים- דרך הכרת סביבת גידול מימית, הצורך

באינטימיות ויצירת מקומות מסתור, סוג המזון, כמות וזמני האכלה.

שלב ז'- יעד טיפולי: ניהול שיגרה והתמודדות עם מצבי קושי

כלים: טיפול ומעקב אחר הדגים, שיחה אודות המתרחש באקווריום ובהשראתו.

דרך הטיפול

1. פגישות שבועיות קבועות של האסירים עם מלוות הפרויקט.

2. מחברת / יומן תיעוד אישי לכל אסיר המגדל דג בחדרו.

3. קריאה משותפת מהמחברת / שיחה על הכתוב בעת טיפול פרטני או מפגש קבוצתי.
4. תיעוד עבור אסירים אשר אינם מתעדים בעצמם.
5. ניהול טבלת טיפול בדג- פעולות, מזון, החלפת מים וכו'.

כלא נווה תרצה

בכלא נווה תרצה כלואות כ-200 נשים המרצות מאסר על כל סוגי העבירות. נמצא כי כארבעים אחוזים מאוכלוסיית הנשים הכלואות סובלות מבעיות נפשיות שונות ובהן גם דיכאון, חרדה ותחושת בדידות תהומית (Desmond, 1991; Spironelli et al., 2014 Singer et al., 1995). אנו פוגשים את הנשים החל משלב המעצר, שלב מאוד רגיש המאופיין בתחושת לחץ ומתח, אי וודאות מעיקה, דאגה רבה של האסירה למשפחה בחוץ וחשש גדול מהמאסר עצמו (Fogel, 1993). בנוסף, הכליאה מלווה בתחושת ניכור וחשש מהסביבה הלא מוכרת והמאיימת של הכלא המאופיינת בחוסר שקט ותנועתיות רבה.

כלא נווה תרצה, כפי שצוין, הוא אחד מבין שלושה בתי כלא בארץ בהם הוקם בשנת 2006 מרחב חי. המרחב כולל חצר משחקים, מרחב בנוי בו גרים כל בעלי החיים בכלובים הייחודיים למקום וחדר חושך- חלל קטן ואינטימי המאובזר בשני אקווריומים כשבאחד דגים טורפים ובשני דגי זהב. הבחירה בסוגי דגים אלו מאפשרת התבוננות טיפולית בקבוצת ההשתייכות של האסיר, ובתחושות, הרגשות ובמצבים ההשלכתיים הנוצרים במפגש עם כל אחד מסוגי הדגים. החדר מרוהט בריהוט ביתי וכולל תאורה אולטרה סגולית, מזרן יוגה והשמעת מוסיקה.

במרחב פינת החי מתקיימים מפגשי קבוצות טיפוליות / חינוכיות ומפגשים פרטניים. במהלך כל שבוע כ-100 אסירות לוקחות חלק בפעילות הקשורה בבעלי החיים. כלא נווה תרצה הוא אחד מבין שני בתי כלא בו מיושם פרויקט "דגים של תקווה", בו לוקחות חלק כשלושים מתוך האסירות.

כלא אופק

בכלא אופק מוחזקים 253 קטינים בגילאי 12 עד 18, העצורים ושפטים על כל סוגי העבירות- מעבירות קלות כמו עבירות רכוש ועד הריגה ורצח. רובם מגיעים עם היסטוריה משפחתית קשה ואלימה (Tarshish, 2004), ולרוב מדובר בנערים בעלי דפוסי התנהגות חריגים שעברו ניסיונות כושלים כאלה ואחרים של השתלבות בפנימיות ומוסדות חסות שונים. רבים מהנערים נחשפים בכלא לראשונה בחייהם לגבולות ברורים ולחובת מילוי הוראות.

בשנת 2002 נבנתה בכלא אופק פינת חי שמטרתה ליצור מפגש בין הנערים בכלא והגורמים החינוכיים והטיפוליים לבין בעלי החיים. מפגש זה נוצר מתוך תקווה שיקדם שינוי התנהגותי וחשיבתי אצל הנערים לגבי נורמות וגבולות ויפתח כישורי חיים רגשיים וחברתיים כגון עידון רגשות, שחרור מפחדים, ריסון האגרסיביות ועוד (Levinson, 1972). דרך מרחב החי מתאפרים התבוננות ושיח בנושאים שונים שביניהם מערכות יחסים, קשרים ותקשורת. ניתן לזהות תהליכים של העברה ויצירת אמון בין הנערים למטפלים שלהם ובין הנערים למעגלים הסובבים אותם. במהלך המפגשים ניתן לראות תהליכים של שינוי תפיסות ועמדות התנהגותיות שבאים לידי ביטוי גם במרחבים מחוץ למרחב פינת החי. בנוסף לכך, כ-50 נערים לקחו חלק בפרויקט "דגים של תקווה". כמו בנווה תרצה, גם במסגרת זו בחרו הנערים את סוג הדג בהתאם למטרות טיפוליות שהוגדרו. כל נער בפרויקט חתם על חוזה בו הוא מתחייב לדאוג לדגים ולאקווריום שקיבל.

מספר מ': "נתנו לי לבחור דג זהב או דג קרב. בחרתי דג קרב כדי להלחם בהתפרצויות הזעם שלי. כל פעם שהייתי מרגיש שאני מאבד שליטה, הלכתי לחדר לראות את הדג. יום אחד בא אלי הסוהר

ואמר: "אתה כבר חודש בלי עונשים. מה קרה?" סיפרתי לו שיש מישהו שעוזר לי להירגע. אחרי שלושה חודשים, ביקשתי דג זהב. אני רגוע אמרתי. לא נלחם יותר".

על פי מחקרים רבים נמצא כי אסירים בכלא הנמצאים בתנאי מחייה סגורים סובלים מבידודות (Desmond, 1991), חוסר חיוניות ולעיתים אף חווים רגשות אובדניים (Kilroy, 2002). גידול הדגים בתא מעניק לחייהם משמעות, מפר בדידות ומעודד התגייסות, אחריות, התמדה אשר מסייעים בעיצוב התנהגות. יש אסירים הטוענים כי הדגים מהווים עבורם סיבה לקום בבוקר, הם יודעים שיש מישהו שמחכה להם, שתלוי בהם, שאותו הם צריכים להאכיל, לבדוק מה שלומו, לנקות את מרחב המחיה שלו.

ש': "אני שם להם רק מים מינרליים, אותם אני קונה בקנטינה וכשהם רואים אותי בבוקר הם שמחים ועושים בועות במים. ככה אני מתחיל את הבוקר והולך ללימודים בחיך"

ב': "הדגים מסכנים, הם לא יכולים לטפל בעצמם, אם אני לא אטפל בהם הם ימותו"

בין השנים 2004-2008 דיווחו העובדים הסוציאליים בכלא אופק כי מעל 90% מהנערים שהוגדרו במסוכנות אובדנית ולקחו חלק בטיפול במרחב פינת החי בפרויקט "דגים של תקווה" הראו ירידה בהתנהגות האובדנית מתוך תחושת אחריות ומחויבות לטיפול בדגים. שינוי זה גרם להסרת דרגת המסוכנות האובדנית בחלק מהמקרים.

הנשים הכלואות בנווה תרצה בודדות, מנותקות ואין להן אפשרות לביקורים. האסירה מ' תיארה את יחסיה עם הדג שלה: **"לפחות הדג מחכה לי כשאני באה לחדר"**.

רבות מהנשים הכלואות היו כל חייהן תלותיות ונזקקות, והטיפול בדג מאפשר להן להתנסות במצב בו יש מישהו שזקוק להן ותלוי בהן- רק בזכותן הדג יחיה. ש' מתארת שכל יומיים בשעה 17:00 היא מוסיפה לאקווריום כוס מים כדי שיהיה הרבה חמצן והדגים לא ייחנקו.

נ': "גם כשהייתי ככה על הפנים דאגתי כל הזמן לדגים שלי, נתתי להם אוכל, ניקיתי את האקווריום, דאגתי להם יותר מאשר לעצמי".

ג': "על הבוקר אני שמה להם אוכל ואומרת להם בוקר טוב, עוד לפני ששטפתי פנים בכלל... הם כמו ילדים שלי". לג' היו שני הריונות לשני תינוקות שאינם בין החיים. ג' טיפלה בנאמנות רבה בדגים, שוחחה איתם מדי יום והתייחסה אליהם כילדיה.

פעולת חיפוש המקום להנחת האקווריום מדגישה גם היא את מידת הדאגה. האסירות דואגות כי האקווריום יהיה ממוקם ליד החלון כדי שיהיו לדגים אוויר ואור, במקום יפה כך שיהיה לדגים נעים ובמקום בטוח כדי שלא יפלו. בתהליך ההעברה האסירות בעצם דואגות למקום האישי שלהן- מה אני צריכה לעשות לעצמי כדי שהמקום שלי יהיה טוב יותר, נקי יותר ויפה יותר?

בכלא אופק נראה כי דרך הטיפול בדגים, לומדים הנערים ומיישמים את תחום הניקיון וההיגיינה האישית. הצורך בניקיון האקווריום דומה לאופן בו הם צריכים לשמור על ניקיונם וניקיון הסביבה. אם לא ידאגו למים איכותיים באקווריום ולתחלופת חמצן הדג לא ישרוד. בהשלכה לנערים כך גם הנפש- לא תשרוד אם לא ידאגו לה. הטיפול בדגים מהווה חלק אינטגרלי מסדר היום של הנער ומלוח הזמנים האישי שלו.

ד' מספר: "אחרי שאני מאכיל את הדג בבוקר אני מצחצח שיניים, אוכל ויוצא לחינוך".

הנערים לוקחים על עצמם אחריות כלפי בעלי החיים ומבינים כי אחריות זו היא תנאי הכרחי להמשך קיומם של הדגים. הם מגלים את היכולות שלהם לתרום ולהעניק, וכך מגלים את תכונותיהם החיוביות דרך המפגש עם החיה. גילוי זה מחזק את תחושת ה"אני" ומשפר את התפיסה שמרגיש הנער כלפי עצמו וכלפי החברה והתנהגותו נרגעת.

מספר סוהר ב': "מאז שנכנסו האקווריומים לתאים האגף שקט יותר. אנחנו ניגשים לראות את הדגים אבל הנערים מבקשים שלא ניגע בהם כדי שלא יקרה להם כלום".

הצפייה בדגים השוחים באקווריום מהווה פעולה מרגיעה ואף נמצא במחקרים כי צפייה באקווריום עם דגים עוזרת בהורדת לחץ דם (Beck & Meyers, 1996) ומעודדת רוגע ושלווה (DeSchraver & Cutler, 1990). דרך הדגים נוגעים בנושא השקט והשתיקה. **מה אומרים הדגים בשתיקתם?** נושאים רבים השייכים לעולם התוכן הרגשי ולחיייהם של האסירים באים לידי ביטוי מתוך התבוננות על הדגים והטיפול בהם. מה השקט שלהם ומה השקט שלהם מעביר לנו? מתי הם בוחרים לשתוק ומתי לדבר? מי מקשיב להם? הדגים מהווים מקור לרגיעה: כאשר האסירים חשים עצב, כעס, תוקפנות, בדידות, הם מסתכלים על הדגים שוחים בשלווה באקווריום והדבר מרגיע אותם הן מבחינה פיזיולוגית והן מבחינה נפשית, כפי שמעידים המשתתפים בפרויקט.

מעיד מ': "אני אוהב את השקט שלהם ואני מת לחיות כמו דג. חיים שקטים ללא אלימות".

מספרת ש': "אני מסתכלת על האקווריום ונרגעת, הם מורידים לי את הכעס".

משתפת ג': "עכשיו כשקשה לי או מעצבנים אותי אני נכנסת לחדר, סוגרת את הדלת ופשוט מדברת אליהם או מסתכלת עליהם וזה עוזר לי להירגע".

דרך הדגים חווים האסירים כי יש ביכולתם לבחור, דבר שנשלל מהם במידה רבה בכליאתם. האסיר יכול לבחור את סוג ומין הדג, את שמו, את מיקום האקווריום וכן הלאה. דרך בחירות אלו, קישוט ועיצוב האקווריום, בחירת זמן ההאכלה וכו', ניתנת לאסיר תחושות של הובלה ובחירה אשר אינן שכיחות במאסר. יתרה מזאת, גידול הדגים אינו דבר מובן מאליו ולא כל אסיר מגדל דגים בחדרו. עקב כך, חווה האסיר המגדל דגים העצמה, בטחון, חווית הצלחה, משמעות, אחריות ותחושה כי נבחר לפרויקט מתוך אמון בו וביכולותיו.

אומרת ש': "אני חושבת שזה אומר הרבה איזה דג כל אחת בוחרת לגדל, מי רוצה דג זהב ומי דג קרב. דגי זהב הם משעממים כאלה, סתם שוחים מצד לצד". שאלתי, אז מה זה אומר עליך שבחרת דג קרב? חייכה ואמרה – "אני קצת דומה לדג קרב, אני אוהבת להיות לבד ויוזעת להסתדר, לא צריכה אף אחד!!!".

הדגים יכולים להיתפס גם כ"שותפים לעונש" שהרי הדגים נמצאים גם הם, ללא בחירה, במקום סגור, ונתונים לצפייה ולהסתכלות 24/7 בדיוק כמו האסירים. אין להם פרטיות, הם חיים במרחב שקוף וגלוי לעיני כול, בדומה לחייהם של האסירים. ד' מספרת כי היא מכסה לעיתים את האקווריום בוילון כדי ש"לא יראו ולא יסתכלו וכדי שירגישו אינטימיות ולא תחת מצלמות".

מספרת מ': "הם כמו שותפים לעבירה, לסוד. הדג כמונו, כל הזמן רואים אותנו. בכלא אין סודות, הכל בשלב מסוים יתגלה גם מה שמנסים להסתיר בהתחלה. דג קרב לא צריך מחסה, הוא לא

צריך להסתתר. הוא רגיל להיות לבד ולא מפריע לו שכולם מסתכלים עליו כי הוא שלם עם עצמו, הוא בטוח בעצמו ויודע להסתדר ואף אחד לא מעיז להתקרב אליו."

אחד התפקידים של גידול דג הוא ליצור סוג וחוויה של "משפחה מיטיבה", המאפשרת מודל גידול אופטימאלי לבעלי החיים ולצאצאיהם. דרך עשייה זו מתפתחת אצל האסירים ראייה התנהגותית חדשה שיש בה אנושיות, הומאניות, התחשבות, אינטימיות, מגע, דימוי חיובי, העצמה, כוח בונה, ובעיקר אחריות והתמדה. כשהדגה משריצה, דואג האסיר להפריד את הדגיגונים כדי שלא יטרפו ע"י הוריהם.

"אבא שלי טרף אותי, הרג אותי, אומרת ר'. גם אותי היה צריך להפריד כשנולדתי."

סטייה חברתית מוגדרת ע"י סוציולוגים רבים כחריגה מהכללים הנורמטיביים ומדפוסי ההתנהגות שנקבעו בחברה בה הם חיים. האסירות והנערים המגיעים לכלא רובם ככולם מגיעים ממשפחות מתפוררות בהן לא היה מודל למסגרת חברתית תקינה, למערכות קשרים ויחסים נורמטיביים. מכאן חשוב במיוחד לראות את המשפחה של בעלי חיים על כל מערכות הקשרים המתנהלות בה, על הורים שומרים והורים המהווים סכנה.

הדג מאפשר לאסירה ולנער האסיר לחזור וליצור קישור עם המציאות בה הם חיים. בעלי החיים מקבלים אותנו, בני האדם, ללא שיפוט. בכך הם מסירים איומים, מחסומים ועטיפות הקיימים בקשרים עם בני אדם. ההשוואה בין עולם החי לעולם החברתי-רגשי של הנערים, מאפשרת השלכה לתהליכים המתרחשים בינם לבין עצמם ועם הסביבה בה הם חיים. בעל החיים יכול לשמש כאובייקט השלכה, המאפשר הבעת רצונות, ביטחון, חום ושלווה. הדבר דומה, אומרת כוהן (2001), למשחק עם בעלי חיים, שהוא חלק חשוב באינטראקציה והוא שנותן אפשרות של ניתוק וחיבור חוזר למציאות החיצונית. בנוסף, בעל החיים הינו מודל להזדהות ולעיתים גם לחיקוי, דרכו ניתן לרכוש כלים להתמודדות יעילה וכישורי חיים כמו אחריות, דאגה לאחר, חמלה, ארגון סדר יום, יצירת מקום ותפקיד. דרך הקשר עם בעלי החיים חווה הנער חוויות מתקנות, דבר המביא אותו בתהליך איטי ומובנה להבנת תהליכים וחוויות שונות שזימנו לו החיים, ותוך כדי עיבוד של הגורמים המטפלים, ניתן לראות ניצנים של שינויים התנהגותיים. מספר ש' בן 16.5 :

"אני מעשן כבר שנים וחייב להפסיק. קיבלתי דגים לחדר במטרה להפסקת העישון. "בכל פעם שתוצה סיגריה, תתיישב ליד הדגים ותתבונן עליהם" אמרה המטפלת. חשבתי שזה חירטוט אבל ניסיתי. באמת ישבתי ליד הדגים והתבוננתי בהם בכל פעם שהיה לי רצון חזק לסיגריה. יכולתי לשכוח ממנה כי כשהסתכלתי על התנועה של הדגים במים הרגשתי רגוע וחשבתי על דברים אחרים שלא קשורים לעישון. מצאתי את עצמי יושב יותר ויותר ליד הדגים, מכניס להם צעצועים ונרגע מהמחשבה על הסיגריות. לאט לאט הורדתי את כמות הסיגריות ואחרי שלושה שבועות הפסקתי לגמרי לעשן. המשכתי לשבת ליד האקווריום בשעות קבועות. גיליתי כמה טוב זה עושה לי".

הדגים מהווים גם "גשר לקשר": גידול הדגים בחדר מזמין שיח ואינטראקציה בין האסירים, מקשר ומחבר ביניהם. לדוגמא, אסירה היוצאת לחופשה, לדיון בבית המשפט, לבידוד או הפרדה, דואגת לכך כי אסירות אחרות מחדרה יטפלו בדגים, יאכילו אותם מידי יום וידאגו לניקיון האקווריום. הדבר מפתח תחושות של בטחון בכך ש"יש לי על מי לסמוך" ו"יש מי רוצה לעזור לי" ובהתאם, מאמץ קבוצתי וחברויות חדשות נרקמות. ואכן ניתן

לראות שיתוף פעולה מאוד יפה בין האסירים הנובע מדאגה משותפת לחבריהם לפרויקט "דגים של תקווה", לדגים שלהם ולעצמם.

אומרת ג': "קיבלתי אותם מאסירה אחרת אבל הם הילדים שלי".

כניסתה לכלא של אסירה שהיא אם יוצרת פעמים רבות מצבים של בדידות, חוסר חיוניות, ירידת ערך עצמי ותחושות אשם כבדות המובילות לא פעם לדכדוך ולמחשבות אובדניות. (Desmond, 1991; Kilroy, 2002) אלה גם באים לידי ביטוי בקשר בין האם האסירה לילדיה. משבר הניתוק מהילדים והפחד שלהם מפני מה שקורה לאימם בכלא, מהווה "חור שחור" ומפחיד. הכעסים והפגיעה של הילד ורגשות האשם של האם, יוצרים מצב של תקשורת מורכבת ומעוותת המקצינה את הנתק, הפחד ורגשות האשם. שהרי המאסר באופן כפוי יוצר הפרדה, לרוב טראומטית בין אם וילדיה ובכך גורם להתדרדרות עד כדי סיום של מערכת היחסים (Arditti et al. 2003). נמצא כי לרוב, הורים אסורים וילדיהם לא מחזיקים במערכת יחסים עקבית, אם בכלל (Holt & Miller, 1972). יתרה מזאת, במחקרים נמצא כי ההשפעה של הורה הנמצא במאסר הינה שלילית ביותר עבור הילד מבחינה פסיכולוגית סוציאלית ורווחתו הנפשית (Springer et al. 2000).

אי לכך הפרויקט בנווה תרצה נועד בין היתר לאפשר לאם הכלואה לעסוק בפעילות טיפולית אשר תנקז לתוכה את הצורך בהבעת רגשות אימהיים. ברבים מן המקרים אנחנו מזהים קשרים בהם התפקוד והליווי ההורי התנהלו תוך כדי ראייה מעוותת של התפקיד האימהי וחלק ממטרות הפרויקט הם לחזק את תחושת הערך העצמי, להפיג את רגשות הבדידות ולאפשר תוך כדי כך, תהליכים תוך נפשיים ויצירת חוויה של קשר מתקן על ידי שיח ודיאלוג פתוח עם הילד הנמצא מעבר לחומה. גם לוינסון (1972) הסכים עם הרעיון שבו הילדים מזדהים עם בעלי החיים ומצליחים מתוך כך, לדבר, לשתף ולספר על עולמם. הדגים כאמור מזמינים שיח ואינטראקציה, מביאים פתיחות וקירבה בין האם האסירה לילדיה, הן בשיחות הטלפון והן בשעות הביקור.

משתפת ח': "לא ראיתי את הילד שלי 17 חודשים. הייתי טעונה, כועסת ועצבנית. השיחות עם ז' בטלפון היו קשות ביותר. לא ידעתי על מה לדבר איתו והוא לא הוציא מילה בשיחות האלה. לפני חודש קיבלתי דג זהב. ז' מאד התרגש ושם שיש לי דג בחדר וביקש ממני שאקרא לדג שלי מסי. כל פעם הוא שואל אותי: "אמא מה עם מסי? ואני מספרת לו שהכל בסדר ושלא ידאג.. אני מספרת לו מה אכל ואת כל הקונצ'ים שהוא עושה וז' צוחק".

מספרת ד': "כל יומיים בחמש אחר הצהריים, אני לוקחת את המשאף מבת חדרי ונותנת לבובי הדג שלי. אני פוחדת שחסר לו חמצן ושרק לא ימות לי. אני מאד אוהבת אותו. הוא כמו הילד שלי. בכל שיחה אני מספרת לבן שלי על בובי. מאז שיש לי אותו, הבן שלי ואני מדברים שעות בטלפון. בהתחלה היינו מדברים רק על בובי ועכשיו כבר מדברים ומספרים אחד לשני הרבה דברים. הבן שלי משתף אותי במה שקורה לו בבית הספר, עם החברים וגם על היחס שהוא מקבל במשפחה שמגדלת אותו. תמיד הוא אומר בסוף השיחה: "אמא אל תשכחי למסור ד"ש לבובי".

ובולדינג ובריקל (2007) טענו כי לבעל החיים יש את היכולת להפחית את רמת החרדה ולתת למטופל מענה ותמיכה רגשית. כך, למשל, שיחת הטלפון הנעימה של ד' עם בנה יוצרת רצון עז להמשיך ולטפל בדג, לשתף בכך את בנה ולזכות על ידי זה בתשומת ליבו, ובהערכתו כלפיה על שדואגת לדג. לטענתם של וובולדינג ובריקל (2007)

גירוי מביא לתחושה מהנה הגורמת למטופל לרצות לחזור על אותה ההתנהגות כדי לחוות עוד ועוד תחושות נעימות ומחזקות. במקרה הנ"ל, העיסוק בדג מזכיר לאם את שיחת הטלפון ואת הביקור הנעים שנשב סביב הגידול של הדג, ומרחיק בכך מחשבות שליליות שיכלו להעצים את החרדה. האם האסירה שמרגישה היטב את העדר היציבות והבית ממלאת את המקום החסר הזה על ידי יצירת קשר משמעותי עם בעל החיים. הדג מציב אתגרים אפשריים, שלא כמו אתגרי החברה הסובבת את האסירה ועובדה זו, מאפשרת לה חוויית הצלחה במיומנויות החיים, בתחושת המשמעות שלה ובחיוזוק וביסוס הערך העצמי. ביטויים רבים נשמעים במרחב האישי של האם הכלואה המגדלת דגים:

אומרת ד': "בואו ילדים שלי, אל תפחדו ממני אני לא מלשכת הרווחה, אני לא אקח אתכם מאמא שלכם".

מספרת ח': "אני מלמדת את הדג שלי להתנהג יפה, ללכת לישון בשעה מוקדמת כדי שיוכל בבוקר לקום ללמוד. אני מנקה לו את החדר ונותנת לו מעט אוכל כדי שלא ישמין ויהיה בריא".

לפי פרויד (1936) תהליך ההתקה הוא אחד ממנגנוני ההגנה הפסיכולוגיים באמצעותו מטען רגשי מועבר כאשר האובייקט אינו זמין או לא אפשרי מסיבות שונות כמו מצב של כליאה ומאסר אל עבר גורם אחר-אובייקט חלופי אשר אינו מעורר חרדה וכלפיו ניתן לבטא את הרגשות, המחשבות והדחפים האסורים. מנגנון ההתקה הוא אחד התהליכים הבסיסיים של התפקוד והוא מופעל כאשר ישנו חוסר איזון נפשי הפוגע באיכות החיים, ביכולת התפקוד וההתמודדות. מטרת המנגנון היא הפחתת דחק, כאשר במקרים לפנינו כל התחושות והמחשבות מועברות ומופנות כלפי הדג.

עבור האסירות בנווה תרצה, הדגים מייצגים לרוב דמויות משמעותיות מהעבר כמו ההורים, הילדים שנותרו מאחור, או כל דמות אחרת. דרכם ובעזרתם, באופן השלכתי, נפתחת האפשרות לדבר על קשר עם האחר, על יחסים בין אישים, יחסי תלות, יחסי כוח, חיים בזוג או ביחד וכו'.

אומרת ר': "אני רוצה את דינו שלי. אני אוהבת אותו ומחבקת אותו ומנשקת אותו. הוא הכי חמוד בעולם".

דינו הוא דג זהב שהאסירה ר' אוהבת במיוחד ומרעיפה עליו חום ואהבה, מילות חיבה רבות ורכות. תוך כדי כך, ניכר כי שפת גופה נעשית משוחררת, חיוך נפרש על פניה וטון קולה שקט ורגוע. ר' עושה תהליך של התקה. אותה אהבה שאינה מצליחה לממש כלפי בנה עקב המאסר הממושך, מתרחשת כאן על ידי מציאת מושא חלופי. דרך גידול הדגים, ניתן לראות ולזהות כי נוצר קשר בו האם האסירה מטפלת בדגיה כבילדיה.

ש', אסירה כבת 40, המוגדרת במצב דכאוני, אינה משתפת פעולה בשיחה ואינה לוקחת חלק בפעילות הרחבה והמגוונת המוצעת על ידי הכלא. עקב מצבה, ש' סגורה בחדר טעוני פיקוח, הנצפה 24 שעות ביממה דרך מצלמה. הבאנו לש' לחדר שני דגים. היא הביעה רצון שנשאיר אותם בחדר ואף העלתה חיוך. תוך ימים אחדים, שיתפה וסיפרה שהיא מאכילה אותם בכל בוקר ומתיישבת לידם שלוש פעמים ביום כדי לראות מה שלומם. עם הזמן נתנה להם שמות: "געגוע ו"תעתוע" אך סירבה לשתף את הסיבה לבחירת השמות. ניתן היה לראות שמצב רוחה הולך ומשתפר, שיתוף הפעולה עם האסירות סביבה ועם אנשי הסגל הלך והתרחב ובסופו של דבר, יצאה ש' על בסיס יומי לפעילות בתוך האגף. באחד המפגשים עם המטפל סיפרה ש' על סיבת בחירת שמות הדגים:

”געגוע” קראתי לו בגלל הרגשות החזקים והמתגעגעים לחיים בחוץ. געגועים לילדים שלי. זיכרונות על השעות בהם הייתי הולכת איתם לגן השעשועים. ”תעתוע” קראתי לו על שמי. אני מתעתעת גם את הסביבה וגם את עצמי. אף פעם אני לא יודעת איך ומה ארגיש וזה עושה לי חוסר ביטחון ומכניס לי פחדים וחרדות”.

הקשר עם הדגים אפשר לשי' להבין טוב יותר את המתרחש בתוכה. האחריות שלקחה על עצמה בגידול הדגים, אפשרה לה להביא את עצמה ולבטא מחשבות שסגרה בתוכה. לוינסון (1972) טען כי היחסים עם בעלי החיים שלובים בתהליך של האנשה ומהווים תחליף לאובייקט או ליחסים עם הסביבה ואכן נראה כי הדג היווה זרז לתהליכי הטיפול של שי'. היכולת להיעזר בכלי של השלכה קירב את שי' אל עצמה ואלינו. במסגרת מנגנון הגנה נפשי זה, השליכה שי' חלקים משמעותיים ואקוטיים מעולמה הרגשי הפנימי על הדגים. באופן זה, יכלה לגעת באותם חלקים טראומטיים וקונפליקטואליים, כאשר הם נחו כשייכים לדגים ולא אליה. המטפלת דיברה עם שי' על הרגשות שהעלתה ועובדה זו סייעה לה בעיבוד אותם הרגשות. המרחב שנוצר במפגש הטיפולי התקרב ונהיה אינטימי, פתוח ואותנטי. הפתרונות שגילתה שי' כלפי גידולם של ”געגוע” ו”תעתוע”, נטרלו את חוויית הנחיתות ואובדן השליטה. ככל ששי' חיזקה את תפקיד ”המטפל” שבה כלפי הדגים, כך הלכה והתחזקה חוויית ההצלחה, ביסוס תחושת הערך והזזת הפחד משיתוף אשר איפשר לה לדבר על הפשע שביצעה.

משתפת שי': ”פרויקט ”דגים של תקווה” אפשר לי לחוות שוב חוויות של הצלחה, אחריות והתמדה. הדגים מהווים עבורי חברים לחדר, שותפים לסוד ומקור לרוגע, שמחה והפגת הבדידות”.

מטרתו העיקרית של הפרויקט ”דגים של תקווה” היא, שהאסירים אשר מגדלים בע”ח בתאם ימשיכו את התהליך הטיפולי באופן עצמאי והשלכתי גם ללא נוכחותו של המטפל האנושי. זאת, מאחר והטיפול בדג אינו מצריך משאב של איש טיפול קבוע, וגם בהעדרו מתקיים דיאלוג של האסיר עם הדג ומתקיימים תהליכים של חשיבה ועיבוד.

ד': ”באמצע הלילה העו”סית באה אליי כי שמעה אותי מדברת וחשבה שהשתגעתי. לא השתגעתי, דיברתי עם הדג שלי”.

”מאז שיש לי את ”עוצמה”, אני מרגישה יותר טוב” אומרת ס'. ”הוא חבר אמיתי. אני מספרת לו הכל, שופכת את הלב והוא חבר נאמן, לא מגלה כלום. הוא לא הולך לקצין מודיעין ומלשין כמו האחרות. הוא נאמן. כשאני עצובה, אני יושבת ורואה איך הוא מסתכל עליי ישר בעיניים ואומר לי: ”ס', אני אוהב אותך”.

הדג בעצם נוכחותו, מפיג את תחושת הבדידות ומאפשר תחושת שייכות למישהו. ישנה חוויה שמישהו מקבל את האסיר/ה בכל מצב, גם במצב רגשי מעורער. המפגש עם בעל החיים יוצר חוויה חיובית ורצון לשחזר חוויה זו. יתרון משמעותי בבחירת הדג כ”מטפל” היא עצם היותו אילם. הדג מביא איתו תנועה ושקט. מתוך המקום האילם, ”עולם הדממה” יש אפשרות לעבוד על האילמות והאלימות, על מה שעצור באדם ועל המעצר החיצוני והפנימי.

גי' סיפרה שבחוץ הייתה הולכת לדבר עם הטבע (ההר והעננים) או עם אלוהים כשמישהו היה מפריע לה או מציק לה, לא עם אנשים, ושאלו לה חברים וחברות. ”הדגים לא מספרים לאף אחד”, אמרה גי', ”אנשים תמיד יזרקו לך משהו בסוף... אבל לשמור בפנים זה קשה, צריך כוח. הדגים עוזרים לי מאוד, נותנים לי כוח, נותנים עם מי לדבר... הם רק מקשיבים ואין להם שוב דבר רע להגיד לי”.

בתהליך הטיפול, על האסירים להתחבר למרפא הפנימי שלהם, לתת לו יותר ויותר מקום בנפשם, ולהחזיר את ההשלכה מהדג בחזרה לעצמם. הילמן (1978) טען שהטיפול הופך משמעותי במידה והוא מפתח את הדמיון ומראה למטופל אפשרויות חיים רבות וחדשות. הפרויקט "דגים של תקווה" עוזר לאסירים להתגבר על טראומות, הצפות ומחסומים ומעשיר ומעמיק את חייהם ואת נשמתם.

"ההתמסרות שלי ל"געגוע", הנינוחות שהוא מקרין כלפי, אני מאכילה ומדברת איתו, זה גורם לו לשמחה. יש לנו ידידות נחמדה, קרבה מיוחדת. אני מרגישה בטחון שיש לי את "געגוע", יש לי מישהו לדאוג לו. אני לא לבד בחדר, הוא שומר עלי. אני מפרגנת לו שהוא שוחה יפה. הלב שלי הולך אליו. הלוואי שאהפוך לדג ואשחה בים הגדול, הייתי שוחה ל-table mountain באפריקה, שם שני האוקיינוסים, הירוק והכחול נפגשים. הייתי שם ב-1995 כשהחלה ההידרדרות במצב שלי. אני מקבלת את "געגוע" עם האקווריום שלו בחדר שלי, אכפת לי ממנו, אני בודקת אותו, כשהוא ישן, אני מזיזה אותו בכוונה רק כדי לוודא שהוא חי. כשהשטן היה בבית שלי ביקשתי עזרה מהרווחה ואף אחד לא עזר לי. הייתה לנו מזוזה בלי קלף. היום אני בלי הבנות שלי, שה' ייקח אותי כבר ואני ארקוד איתן".

לסיכום, הטיפול באמצעות בעלי חיים מתבסס על הקשר האבולוציוני בין האדם לבעל החיים. בעקבות הצגת תרומתם המוכחת של בעלי חיים לאפיקים כה רבים בחיי הפרט, אושרה הקמת מרחבי פינות חי במספר בתי כלא בארץ ואושר הפרויקט "דגים של תקווה" המאפשר לאסירים מפגש עם הלבד ושיח פנימי ואוטנטי אשר מעצים את היכולות של האדם הכלוא ברבדים ובתחומים שונים. וויניקוט (2004) טען כי מרחב טיפולי המאפשר תחושת ביטחון וחיזוק תחושת האני החיובי יביא איתו קידום והתפתחות של קשרים חיוביים והאמין בכוחות הריפוי הטמונים בעצם החוויה הטיפולית.

פרויקט "דגים של תקווה" מהווה כלי השלכתי למציאות הפנימית של האסירים התורם לרגיעה והפגת מתחים, למיתון אגרסיביות ופיתוח אמפטיה, הפיכת האילמות והאלימות-לדיבור והתקשרות, כלי לביטוי רגשות ותרומה לתחושת השייכות והפגת הבדידות. כמו כן, מאפשר הקניית כישורי חיים כמו לקיחת אחריות, תקשורת נכונה והתחשבות בזולת ומעצים את יכולת ההתמודדות במצבי לחץ ומצוקה.

לדגים משמעות רבה עבור האסירים הלוקחים חלק בפרויקט. הם מהווים מקור לכוח, התבוננות, העצמה, בחירה ועוד. מדיווחים חוזרים של האסירים והסוהרים עצמם נראה כי המטרות הטיפוליות של הפרויקט אכן מושגות, אף מעבר לצפוי. **לפרויקט "דגים של תקווה" חשיבות משמעותית בהתפתחותו החינוכית-טיפולית של האדם הכלוא.**

הדג שאני (כותבת ד')

"לאורך החיים אני דגה שמעדיפה לשחות עם ובתוך החברה, בכלא אני דגה שבוחרת לחיות רוב הזמן לבד. אני דגה גדולה, זהובה, שרוצה לחיות את החיים עד תום. אני שואפת לחיים נורמטיביים, בריאים ובעיקר לחיים ללא סמים.

אני דגה שרוצה ובוחרת להתמודד עם המציאות, גם אם היא קשה וכואבת ולא בורחת ממנה כמו בעבר. בעברי, שחיתי אחר הדברים הפחות טובים וכיום אני משתדלת לשחות בעקבות הדברים החיוביים. לרוב, הקבוצה שוחה אחריי, מאחר ואני מבחינה בין טוב לרע ובין רצוי ללא רצוי. אני שוחה במרכזו של האגם, במהירות ובחופשיות, ואם הייתי יכולה – הכי הייתי רוצה לשחות לעבר החופש. על מנת לשרוד ולהתקיים אני זקוקה למזון פיזי ולמזון נפשי – חום, אהבה, קשר, יציבות והגנה. כאן, בכלא, אני לא תמיד מרגישה שאני מקבלת את אשר לו אני זקוקה. הייתי רוצה לנשום

אוויר נקי יותר, צלול יותר, ושבכל נשימה יהיו רוגע, שלוה, מנוחה ושקט נפשי. באיזשהו מקום בעולם יש אגם, ואם פעם אגיע אליו, אהיה מאושרת".

דגנית יערי מאמנת ומטפלת מומחית בעזרת בעלי חיים, רכזת תחום טיפול בבע"ח בשירות בתי הסוהר, מדריכת מטפלים וסטודנטים ומנחת קבוצות.

טלפון: 054-6443370 <http://www.bwcards-dganit.com>

תודה לשייה אבידן על תרומתה למאמר.

ביבליוגרפיה

- Arditti, J. A., Lambert-Shute, J., & Joest, K. (2003). Saturday morning at the jail: Implications of incarceration for families and children. *Family Relations*, 52, 195-204.
- Arluke, A., Levin, J., Luke, C. & Ascione, F. (1999). The relationship between animal abuse to violence and other forms of antisocial behavior. *Journal of interpersonal violence*. 14, 245-253.
- Beck, A.M & Meyers, N.M. (1996). Health Enhancement and Companion Animal Ownership Annual Review of Public Health, 17, 247-257.
- DeSchriver, M.M. & Cutler, R.C. (1990). Effects of Watching Aquariums on Elders' Stress. *Anthrozoos: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals*, 4, 1, 44-48.
- Desmond, A.M. (1991). The Relationship Between Loneliness and Social Interaction in Women Prisoners. *Journal of Psychosocial Nursing & Mental Health Services*; 29, 3; 4-10.
- Estep D.Q, & Hetts S. (1998). The Human-Companion Animal Bond. In: Shoen AM, Wynn SG eds. *Complementary and Alternative Veterinary Medicine* .
- Flom, B. (2005). Counseling with pocket pets: Using small animals in elementary counseling programs. *Professional School Counseling*, 8(5) 469-473 .
- Fogel, C.I. (1993). Hard, T: the stressful nature of incarceration for women. *Issues in Mental Health Nursing*, 14, 4, 367-377
- Freud, A. (1936). *Ego and the mechanisms of defense*, International Universities Press (1960.)
- Havens, C. (2007). Helping Dogs Helps Delinquents. *Minneapolis-St. Paul Star Tribune*. <http://www.startribune.com/local/11547466.html>. Accessed January 20, 2014.
- Hillman, J. (1978). *The Myth of Analysis*. Harper Perennial.
- Holt, N., & Miller, D. (1972). Explorations in inmate-family relationships. *Family and Corrections Network Report*, 46.

- Hooker, S., Freeman, L. & Stewart, P. (2002). Pet therapy research: A historical review. *Holistic Nursing Practice*, 17-23 .
- Jung C.G. (1945). *The Psychology of Transference*. Collected Works, Bollingen Foundation .
- Jung, C.G. (1945). *On the nature of dreams*. Portland: Scriptor Press.
- Kilroy, D. (2002). Focus on women in prison. *Hecate*, 28, 1, 116-122.
- Levinson, B. (1972). *Pet and human development*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Robb, S.S. & Stegman, C.E. (2014). Companion Animals and Elderly People: A Challenge for Evaluators of Social Support. *The Gerontologist*, 23, 3, 277-282.
- Sadovszky, O.V. (1995). Fish, symbol, and myth: a historical semantic reconstruction. Serpell, J. (1991). Beneficial effects of pet ownership on some aspects of human health and behavior. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 84, 717-720.
- Singer, M., Bussey, J., Song, L. Y., & Lungerhofer, L. (1995). The psychosocial issue of women serving time in jail. *Social Work*, 40, 103– 113
- Spironelli, C., Segrè, D., Stegagno, L. & Angrilli, A. (2014). Intelligence & psychopathy: a correlational study on insane female offenders. *Psychological Medicine* 44, 1, 111-116.
- Springer, D. W., Lynch, C., & Rubin, A. (2000). Effects of a solution-focused mutual aid group for Hispanic children of incarcerated parents. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 17, 431–442.
- Tarshish, L. (2004). What makes teens violent? *Scholastic Update*, 126, 9, 10 .
- Wubbolding, R., & Brickell, J. (2007). Frequently asked questions and brief answers: Part 1. *International Journal of Reality Therapy*, 27, 29-30 .

- יערי, ד. (2014). נוער אלים וכלב בתפקיד. פורסם באתר טיפולנט. http://www.betipulnet.co.il/particles/%D7%A0%D7%95%D7%A2%D7%A8_%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%9D_%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%91_%D7%91%D7%AA%D7%A4%D7%A7%D7%99%D7%93
- כוהן נ. (2001). "בעלי חיים ככלי טיפולי". *חיות וחברה* 17, 45-49.
- וויניקוט, ד. ו. (2004). *משחק ומציאות*. תל-אביב: עם עובד.